

ЮРИДИКО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ДЕТЕРМІНАНТ НАСИЛЛЯ В СІМ'Ї

LEGAL AND PSYCHOLOGICAL ANALYSIS OF THE DETERMINANT OF DOMESTIC VIOLENCE

Негру Ф.С., аспірант кафедри юридичної психології

Національна академія внутрішніх справ

Актуальність теми обумовлена необхідністю визначення наукових основ дослідження особливостей детермінант насилля в сім'ї для подальшого розроблення та удосконалення превентивних заходів. Мета цієї статті полягає у визначенні методологічних засад вивчення та комплексному аналізі детермінант насилля в сім'ї та їх особливостей. Відповідно до мети проаналізовано стан прикладних досліджень причин, умов та специфіки вияву сімейного насилля; виокремлено детермінацію злочинності як соціального явища; обґрунтовано доцільність застосування системного підходу в її опрацюванні. Методологічну основу статті склали наукові концепції щодо розуміння різновидів сімейного насилля та механізмів його виникнення. Методологічний інструментарій обрано відповідно до окресленої мети, специфіки об'єкта й предмета дослідження. Розглянуто причини виникнення насильницької злочинності серед яких домінуючими виокремлено деформацію правосвідомості, правовий нігілізм та антисоціальне спрямування особистості. Виокремлено криміногенні фактори, які породжують насилля в сім'ї і представляють собою об'ємний пласт дослідження та як наслідок дисфункціональності всієї сімейної системи на різних рівнях: макрорівень (суспільство в цілому), мезорівень (соціальний інститут сім'ї) та мікрорівень (індивідуальні особливості особистості). Визначено вплив середовища на особистість шляхом формування кримінологічно значущих особистісних характеристик, таких як підвищений рівень агресивності, утилітарна мотивація, відчуття соціальної маргіналізації. Проаналізовано соціокультурні та морально-психологічні чинники сімейного насилля такі як патріархальність суспільства, стійкість стереотипів щодо ролі чоловіка і жінки в суспільстві та авторитарні установки, які призводять до негативних тенденцій в соціальній сфері, та посилюють дію криміногенних детермінант насилля в сім'ї. Визначення методологічних засад вивчення особливостей детермінант насилля в сім'ї дає змогу системно дослідити це явище й окреслити напрями його реалізації в емпіричному дослідженні.

Ключові слова: насилля в сім'ї, детермінанти сімейного насилля, криміногенні фактори, дисфункціональність, насильницька злочинність.

The relevance of the topic is due to the need to determine the scientific foundations of research into the characteristics of determinants of domestic violence for the further development and improvement of preventive measures. The purpose of this article is to determine the methodological principles of the study and comprehensive analysis of determinants of domestic violence and their characteristics. In accordance with the purpose, the state of applied research into the causes, conditions and specifics of the manifestation of domestic violence is analyzed; the determination of crime as a social phenomenon is highlighted; the expediency of using a systemic approach in its development is substantiated. The methodological basis of the article is scientific concepts regarding the understanding of the types of domestic violence and the mechanisms of its occurrence. The methodological tools are selected in accordance with the outlined purpose, the specifics of the object and subject of the study. The causes of violent crime are considered, among which the deformation of legal consciousness, legal nihilism and antisocial orientation of the personality are highlighted as dominant. Criminogenic factors that generate domestic violence are identified and represent a voluminous layer of research and as a consequence of the dysfunctionality of the entire family system at different levels: macro level (society as a whole), meso level (social institution of the family) and micro level (individual personality characteristics). The influence of the environment on the personality is determined by the formation of criminologically significant personal characteristics, such as an increased level of aggressiveness, utilitarian motivation, a sense of social marginalization. The sociocultural and moral and psychological factors of domestic violence are analyzed, such as the patriarchal nature of society, the persistence of stereotypes regarding the role of men and women in society and authoritarian attitudes, which lead to negative trends in the social sphere and enhance the effect of criminogenic determinants of domestic violence. Defining the methodological principles of studying the features of the determinants of domestic violence allows us to systematically investigate this phenomenon and outline the directions of its implementation in empirical research.

Key words: domestic violence, determinants of domestic violence, criminogenic factors, dysfunctionality, violent crime.

Особливої актуальності, на тлі сучасних соціальних змін, поглиблення економічних криз, воєнних дій та загального зростання психологічного напруження в суспільстві набуває проблема сімейного насилля. Згідно з офіційними даними, кількість звернень щодо випадків домашнього насилля в Україні щороку зростає, що вказує на масштабність та глибину даного явища. Водночас, необхідним є переосмислення існуючих теоретичних підходів щодо розуміння детермінант сімейного насилля, удосконалення нормативно-правового регулювання, а також формування ефективної системи профілактики.

Аналіз сучасного стану наукової розробки дозволяє визначити, наскільки глибоко вивчено різновиди сімейного насилля, механізми його виникнення, а також методи його запобігання та протидії. Напрацювання низки українських вчених присвячених дослідженню окремих аспектів сімейного насилля висвітлено у працях: А. Антошук, А. Блага, О. Бойко, О. Джужа, Т. Возна, Д. Тичина, О. Тунтули, Ю. Комарницька, О. Кочемировської, І. Козич, Ю. Чорноус. Аналіз літературних джерел свідчить, що проблематика детермінант сімейного насилля та їх юридико-психологічний аналіз є актуальним напрямом подальших наукових розвідок.

Відповідно до Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» де в розділі 1 статті 1 наведено визначення «домашнє насилля – діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насилля, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насилля, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь». Також, в статті 127¹ кримінального кодексу України дано визначення домашнього насилля – як умисного систематичного вчинення фізичного, психологічного або економічного насилля щодо подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи [5; 7].

Розуміння детермінації конкретних злочинів виходить із загального уявлення визначення детермінації злочин-

ності взагалі як соціального явища. Наведемо декілька наукових підходів стосовно пояснення детермінації злочинності, у тому числі детермінації сімейного насильства, які допоможуть сформулювати власну думку відносно комплексу причин і умов, що обумовлюють створення злочинно-небезпечних конкретних життєвих ситуацій у сфері сімейних відносин, які «генерують» різновиди сімейного насильства.

Особливістю причинної обумовленості злочинності є її соціальна складова. Системний принцип організації та функціонування суспільства забезпечує відносну рівновагу між усіма його структурними компонентами, збереження найбільш загальних стійких властивостей і постійне оновлення форм суспільного буття, утворення нової реальності. Суспільне буття постійно відображається й оцінюється суспільною свідомістю та впливає на соціальну активність, її спрямованість і характер. У зворотному напрямі цілеспрямована предметно-перетворювальна соціальна діяльність призводить до змін матеріальних і духовних умов життя суспільства [3, с. 274].

Серед різних причин та умов, що породжують індивідуальну злочинну поведінку або сприяють її здійсненню, виокремлюють умови несприятливого морального формування особистості, які призводять до виникнення в її свідомості потреб, інтересів і ціннісних орієнтацій, що створюють основу антигромадських установок поведінки. Таким чином формується відчуженість правосвідомості, антигромадський спосіб життя через негативний вплив мікросередовища.

Чимало науковців пропонують такі напрями аналізу причин насильницької злочинності, а саме: 1) визначення співвідношення рівня потреб населення з рівнем їхнього фактичного задоволення; 2) вивчення невідповідності між інтенсивними процесами урбанізації і міграції населення та рівнем соціального контролю; 3) з'ясування стану сімейно-побутових відносин (мається на увазі побут, для якого характерні систематичні конфлікти, пияцтво, де домінують споживчі установки й де живуть особи, які відбули покарання, рецидивісти); 4) встановлення незбалансованості фінансових вкладень у виробничу сферу й сферу виховання й культури [2; 6].

Криміногенні фактори, які породжують те чи інше кримінальне правопорушення (в тому числі і домашнє насильство) традиційно досліджуються на трьох рівнях: макрорівень (суспільство в цілому), мезорівень (соціальний інститут сім'ї) та мікрорівень (індивідуальні особливості особи). Система детермінант домашнього насильства за вказаними рівнями представляє собою об'ємний пласт дослідження та як наслідок дисфункціональності всієї сімейної системи.

До макрорівня (суспільства в цілому) належать соціальні явища і процеси, які мають певне детерміністичне значення для пояснення того, що їх породжує, визначає, обумовлює. Соціально-економічні чинники. Наразі економіка держави переживає надзвичайно складний період. Протиріччя економічного характеру тісно переплетені із соціальними вадами: перші тягнуть за собою поглиблення матеріальної диференціації населення, збільшення прошарку знедолених громадян, загострення ситуації на ринку праці, руйнацію принципів соціальної справедливості, перерозподілу матеріальних ресурсів та ін [2, с. 111].

У соціальній сфері існує низка негативних тенденцій, що посилювали дію криміногенних детермінант домашнього насильства. В першу чергу це стосується соціокультурних та морально-психологічних чинників сімейного насильства. Так, з їх числа на макрорівні найбільш значущими є:

– патріархальність суспільства: незважаючи на задекларовану рівність статей та заборону дискримінації за будь-якими ознаками продовжується практика, коли саме чоловікам віддається перевага на ринку праці (під час при-

йому на роботу, у кар'єрному просуванні тощо); так само нерівність жінок спостерігається і в політичній та бізнесовій сферах;

– домігаторні (тоталітарні) погляди членів сім'ї. В сім'ях такого типу спостерігається відсутність рівних прав всіх членів родини, особливо дітей; наявність у сім'ї суворих правил, які мають примусовий характер; дисципліна підтримується за рахунок сили та приниження; кожному члену сім'ї відведена певна роль, при чому йде наголос на його статі; зловживання владою з боку домінуючого члена родини; відсутність поваги до особистого життя членів родини та інших людей;

– стійкість стереотипів щодо ролі чоловіка і жінки в суспільстві. Попри кардинальні соціально-політичні зміни й здобутки жіночого руху протягом останніх півтора століть, жінок і чоловіків досі сприймають як осіб з протилежними якостями [9].

Різні дослідження виявили такі поширені причини виникнення насильства в сім'ї:

1. Алкогольна та хімічна залежності членів сім'ї.
2. Невірність/підозра у невірності з боку чоловіка або дружини стає причиною подружніх конфліктів.
3. Економічна нерівність між чоловіками та жінками є ще однією причиною, яка створює розбіжності в сім'ях. Здебільшого саме чоловіки є годувальниками в сім'ї, через що вони вважають, що повинні мати вищу позицію. Це часто перетворюється на примусову поведінку для придушення своїх партнерок.
4. Ієрархічні гендерні відносини та усталені традиції в сім'ї є однією з причин насильства щодо жінок. Акти насильства щодо жінок-членів домогосподарства, будь то дружина чи дитина, сприймаються як акти дисципліни, які вважаються необхідними для підтримки панування чоловічої влади в сім'ї [4].

Розглянемо причини виникнення насильства в сім'ї більш детально. Надмірне споживання алкоголю або алкоголізм значною мірою впливає на насильницьку поведінку осіб загалом. Це сприяє формуванню, розвитку та ескаляції домашнього насильства та перешкоджає його ефективному вирішенню. Алкоголізм є одним із патологічних проявів у сім'ях, який безпосередньо та дуже тісно пов'язаний із домашнім насильством. У багатьох дослідженнях чітко виокремлено тези, що алкоголь руйнує бар'єри, підвищує агресивність, допомагає вирівнювати стресові ситуації та збільшує напругу, що відіграє дуже важливу роль. Алкоголізм може сприйматися як фактор ризику, але не в його традиційному сприйнятті. Певний зв'язок між алкоголізмом або вживанням інших наркотиків та домашнім насильством очевидний, але ці залежності набагато більше здатні посилити існуючі проблеми через різні форми факторів ризику. Згідно зі статистичними дослідженнями, в середньому до 70% агресорів перебували під впливом алкоголю або інших наркотиків під час нападів.

Домашнє насильство стосовно дітей у багатьох випадках дуже схоже на насильство щодо жінок. Таку тенденцію пояснюють як прояв домігаторного та авторитарного становища чоловіка в сім'ї, своєрідний засіб примусового підкорення.

У випадках коли чоловіки є жертвами сімейного насильства, в більшості випадків це такі види як психологічне насильство та економічне. Певною мірою це таке явище можна пояснити рівнем емансипації жінок та його неправильним сприйняттям. Багато в чому жінки прагнуть бути самодостатніми, незалежними та відхиляються від сприйняття жінок як слабкішої статі. Вони стають домінуючими в сім'ї навіть у майнових чи фінансових відносинах і таким чином хочуть вирішувати питання, що стосуються їхнього особистого життя [8, с. 119].

Негативні впливи середовища сприяють формуванню і закріпленню у суб'єкта кримінологічно значущих особистісних характеристик, таких як підвищений рівень агре-

сивності, утилітарна мотивація, відчуття соціальної маргіналізації та меншовартості. У результаті таких впливів посилюється схильність особистості до девіантної та злочинної насильницької поведінки. На даному рівні ключове значення мають фактори криміногенної десоціалізації та криміногенної конфліктності в межах сімейної системи.

Серед основних чинників криміногенної десоціалізації та криміногенної конфліктності сім'ї слід виокремити вплив складних життєвих обставин. Як зазначають психологи, сім'ї обирають різні шляхи протистояння життєвим труднощам. Для одних результатом несприятливих впливів буде згуртування сім'ї з метою подолання кризи та збереження родинних зв'язків. Інші ж обирають протилежний шлях – шлях збільшення порушень у сім'ї внаслідок зниження рівня задоволеності сімейним життям, підвищення конфліктності, хвороби, розлучення тощо. У сім'ях цієї групи досить часто сімейні відносини набувають характеру жорстокості і насильницької форми [1].

Аналіз детермінант мікросоціального рівня дає змогу ідентифікувати конкретні чинники та умови, які зумовлюють вчинення акту домашнього насильства окремим індивідом. Причинно-наслідковий зв'язок в межах одичного злочину характеризується унікальністю обставин і певною елементом випадковості. Тобто йдеться не про абсолютну зумовленість злочину, а про ймовірність його вчинення певною особою за наявності сприятливих чи провокуючих обставин.

Також і самі умови, що сприяють злочинній поведінці, мають імовірнісний характер, а не детерміновану

обов'язковість. Проте будь-який злочин, як форма соціальної девіації, виникає внаслідок взаємодії особистості з довкіллям і відображає складні механізми впливу соціального контексту на поведінку.

Безпосередньо найближчою причиною злочинного діяння виступає особистість правопорушника — зокрема, її моральні, емоційні, інтелектуальні, вольові характеристики, які можуть мати ознаки деформації чи недостатнього розвитку. Такі особистісні особливості визначають систему потреб, мотивацій, ціннісних орієнтирів та соціальних стереотипів поведінки індивіда. Саме особистість є носієм свободи вибору між законною та протиправною моделлю поведінки. У випадках, коли особа позбавлена можливості вільного вибору через вплив непереборних зовнішніх чинників, суб'єктивна сторона складу злочину відсутня, що виключає наявність провини. В усіх інших ситуаціях саме зовнішнє соціальне середовище відіграє роль умовного фону, який формує особистість, сприяє або гальмує злочинну активність, але не визначає її в абсолютному значенні.

Враховуючи специфіку такого кримінального правопорушення, як домашнє насильство, необхідно відмітити, що його детермінанти діють на свідомість і волю людей часто опосередковано. Тому, під детермінантами домашнього насильства слід розуміти причини та умови, фактори, обставини та явища об'єктивного та суб'єктивного характеру, які знаходяться у зв'язку один з одним та в поєднанні з високим ступенем приватності сімейного життя, породжують та обумовлюють сімейне насильство.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балара А.Б., Тунтула О.С., Кочемировська О.О., Актуальні проблеми протидії домашньому насильству: навч. посіб. Миколаїв : ЧНУ ім. Петра Могили, 2021. 208 с.
2. Йосипів А. Детермінанти насильницької злочинності та протидія їй органами внутрішніх справ: монографія. Львів : Львів. держ. ун-т внутр. справ, 2011. 276 с.
3. Holovkin B. About the determination of crime. *Law review of kyiv university of law*. 2020. No. 1. P. 274–280. DOI: <https://doi.org/10.3669/5/2219-5521.1.2020.55>
4. Hussain M., Bashir R. Social causes of domestic violence: a study. *International journal of creative research thoughts (IJCRT)*. 2018. No. 6. P. 1859–1870.
5. Кримінальний кодекс України : Кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III : станом на 9 трав. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
6. Кримінологія: Загальна та Особлива частини: підручник / І. М. Даньшин, В. В. Голіна, М. Ю. Валуйська та ін.; за заг. ред. В. В. Голіни. – 2-ге вид. перероб. і доп. Харків : Право, 2009. 288 с.
7. Про запобігання та протидію домашньому насильству : Закон України від 07.12.2017 № 2229-VIII : станом на 19 груд. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text>
8. Tittlová M., Papáček P. Factors contributing to domestic violence. *International journal of entrepreneurial knowledge*. 2018. Vol. 6, no. 2. P. 117–124. DOI: <https://doi.org/10.2478/ijek-2018-0019>
9. Williams J. Measuring Sex Stereotypes. A Multinational Study / Williams J., Best D. Nebury Park : Sage Publikations, 1990. 384 p.